

19. YÜZYILDAKİ GAYR-İ MÜSLİM TEBAA SORUNUNUN SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDEKİ HUKUKÎ SONUÇLARI

Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU*
Önder DENİZ**

Özet

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte, Avrupalı devletler Şark Meselesi'nin uzantısı olarak gayr-i müslim Osmanlı teba'asını isyan etmeye zorlayarak önce daha fazla özerklik, ardından bağımsızlık isteğiyle hareket etmelerine neden olmuştur. Aynı zamanda devlet içindeki diğer gayr-i müslim unsurlar da, Avrupalı devletler tarafından, Osmanlı aleyhindeki politikaları için kullanılmışlardır.

Şark Meselesi'nin tanımı ve kapsamında dile getirilen söylemlere karşı, Osmanlı yönetimi reform yaparak tebaasının bağlılığını sağlamaya çalışmış, aynı zamanda Batılı devletlerin, devletin iç işlerine karışmalarına varan, sözde sebeplerini ortadan kaldırmaya gayret etmiştir. 19. yüzyıl gerek ulusçuluk akımları gerekse de Batılı devletlerin destek ve kışkırtmaları sonucunda, Balkanlarda gayr-i müslim isyanlarının yaşandığı bir dönem olmuştur. Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan gayr-i müslim sorununa bizzat müdahil olarak, kasıtlı bir şekilde "Şark Meselesi" tabirini kullanmışlardır. İlk olarak 1815 Viyana Kongre'sinde ortaya atılan "Şark Meselesi" tabiri, Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarında, gayr-i müslimleri Osmanlı aleyhine isyana zorlama girişimlerini içerir. Bu tarihten sonra Batılı devletlerin de desteğiyle gayr-i müslimler, önce daha fazla özerklik, ardından bağımsızlık isteğiyle isyan etmişlerdir. Buna karşılık devlet, tebaasını bir arada tutabilmek ve Avrupa'ya karşı topyekün mücadele edebilmek için çeşitli reformlar yapmıştır. Yapılan reformlar, devlet genelinde anlayış değişikliğine sebep olmuş ve "Osmanlı vatandaşlığı" deyimini gündeme gelmiştir. Sultan Abdülhamit döneminde Osmanlı, uluslararası kamuoyunda söz konusu müdahaleleri boşa çıkarmak ve içeride tebaasının yükselen sesini dindirmek için yasal ve yapısal düzenlemeler yapmıştır. Elbette söz konusu düzenlemeler Osmanlı

---

* Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü.

** Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü.

hukuk sistemini derinden etkilemiş ve köklü değişimlere neden olmuştur. İlerleyen yıllarda bununla da yetinilmeyerek, gayr-i müslim teba'ya pek çok imtiyaz verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Şark Meselesi, Gayr-i Müslim, Reform, Hukuk, Politika.*

The Conclusions of Law of the "Non-Muslim Citizens" Problem in the Age of "Sultan Abdulhamid"

Abstract

The enforcement of European Countries upon the Non-Muslim Ottoman people to rise in revolt, caused the society to want more sovereignty, then independency, as the Ottoman Empire became less strong and as a continuation of the "Eastern Question". At the same time, the other Non-Muslim factors in the state were used by European Countries for the politics against Ottoman Empire.

In contrast to the expressions within the "Eastern Question", Ottoman government, carrying out a reform, worked on the loyalty of the people, at the same time tried to remove the "so-called" reasons of the Western Countries to indulge in the internal affairs of the state. 19. Century became a period that the Non-Muslim revolts happened as a result of the nationalist movement and the prompting and supporting of Western Countries in the Balkans.

European Countries deliberately used the term of "Eastern Question", involving themselves in the "Non-Muslim" problem in the Ottoman Empire. The term of "Eastern Question" first suggested in "Vienna Congress"(1815), includes the attempts of enforcing Non-Muslims to the revolt about the politics oriented Ottoman Empire. After that, with the support of Western Countries, Non-Muslims wanted more sovereignty and independency and revolted. In response to this, the state carried out some reforms to keep its citizens together and fight against Europe, collectively. This reforms caused some changes on understanding and brought the term of "Ottoman Citizenship". In the age of Sultan Abdulhamid, Ottoman Empire made organizations on laws and structure to decrease the rising voice of the citizens and to let the interferences in the world public opinion down. Assuredly, these organizations affected the Ottoman Law System profoundly and caused fundamental changes. In addition to this, lots of prerogatives were given to the 'non-muslim citizens in the following years.

Key Words: *Eastern Question, Non-Muslim, Reform, Law, Policy.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son dönemde iç işlerinde en çok uğraştığı konu olan gayr-i müslim sorunu, devleti zorunlu olarak pek çok yenilik yapmaya itmiştir. Öte yandan sorunu körükleyen ve bundan fayda uman Batılı devletler, Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi baskı ve dayatmalarda bulunmuşlardır. Bu duruma

19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorununun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları

karşılık Osmanlı, siyasi arenada yalnız kalmamak ve Avrupalı devletlerin çeşitli bahanelerle iç işlerine karışmalarını engellemek amacıyla kendini reform yapma mecburiyetinde hissetmiştir. Bu anlamda Şark Meselesi'nden kaynaklanan bir başka sorun, Batılı devletlerin yayılcı politikalarıdır. 19. yüzyıl boyunca bu politikaların üstesinden gelebilmek için bütün padişahlar denge siyaseti uygulamıştır.

Avrupalı devletlerin yayılcı siyaset izlemeleri, Sanayi Devrimi'nden sonra ortaya çıkan sömürgeleşme çabalarının doğal sonucu olarak kabul edilebilir. Ancak Şark Meselesi tabiriyle bu ideallere meşruluk kazandırılmak istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu topraklar hem hammadde kaynağı ve mamul malların ihraç edilebileceği bir pazar yeri hem de kendi dindaşlarının yaşadığı bir bölgedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni gayr-i müslim sorununu ortaya atarak sıkıştırmak ve bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nden tavizler koparmak, temel hedef haline gelmiştir. Osmanlı hükümetine özellikle Balkanlarda yapılmak istenen reformlarla ilgili sık sık baskı yapılmıştır. Bu baskılara örnek olarak, Yunan Kralı'nın İngilizlere güvenerek Osmanlı yönetimine karşı çıkması verilebilir:

Ma'lumu hikmet-i melzûm Hazreti Şehinşâhi buyurulduğu vecihle, hâdise-i ma'hûdeden dolayı Yunan Devleti tarafından matlûb âl-i Saltanat-ı Seniyye olan terhînenin i'tasıyla maslahatın bir an evvel buyurulmasına mütedâir Rusya Devleti tarafından Atina'da olan sefâretlerine olarak bu haneye gelmiş olan tahrirât, Dersaadet'te olan Rusya Sefâreti maiyetinde bulunan vapur ile bundan bir on gün mukaddem Atina'ya gönderilmişti. Eğerce vapur-u mezkûrun avdetiyle tahrirât-ı mezkûreye Yunanîler taraflarından verilen cevabın haber verilmesi henüz gelmemiş ise de, muahharan tevârüd eden Fransa posta vapuruyla vârid olan havâdise ve İngiltere elçisinin aldığı mektuplara göre Yunan Kralı, Devlet-i Aliyye'nin matlûb buyurduğu terhîneyi vermeye bervecihle muvâfakat edemeyeceğini ve bu uğurda taç ve hükûmetini terk etmek derecelerine kadar gideceğini ... etmekte olduğundan, bunun üzerine cânibesini el-cevânib-i Saltanat-ı Seniyye'den tesis olunması lazım gelen tedâbir keyfiyetini şehr-i çarının yirminci Salı günü akd olunan Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da dermeyân-ı müzâkere kılınıp ol-bâbda cereyân eden mütala'âtın fezlekesinde, çünkü bu hâdiseyi Devlet-i Aliyye ikâ etmeyip Yunanîler meydana çıkarmış ve kendileri edip kılmış oldukları halde, Devlet-i Aliyye'nin talep eylediği terzîye-i mu'attileyi vermekte ısrar etmeleri ve Kralın bin tacımı terk ederim demesi, Devlet-i Aliyye'nin karar-ı sâbıkadan nukûlunu istilzâm

edermiş olmayıp yâr ve ağyâr bu maddenin neticesine intizâr üzere olduğuna ve husûsuyla Yunan Kralının bu harekete cereâtı .... istemesi Atina'da olan İngiltere elçisiyle araları iyi olmasından neş'et edip bu cihetle Astır Hanlığı elçisi mûmaileyh olarak ona bir şey diyemeyeceği, berikini o sûretle tahkîr etmesi Devlet-i Aliyye'yi zihninde kemâliyle istihkâf eylemesinden ve bir şey yapılamaz zan etmesinden dolayı olduğunda iştibâh olmayıp buna ise tahammül mümkün olmadığına ve terzîye-i ma'lûm sâye-i teshîla kûvâye-i hazret-i şehinşâhide mev'hîn-i hayız-ı husûl olduğu takdirde, hâricen gerek Yunanistanca ve Avrupaca ve gerek dâhilen ehl-i İslamca ve Rum teba'aca pek büyük kâideyi terâyişân-ı âliyi mûcib olduğu...¹

Bir diğer belge Rusya'nın Bulgar, Sırp ve Ermenilerle ilgili olarak Osmanlı yönetimine yaptığı baskıları içermektedir:

Bugünkü Times Gazetesi Viyana muhabiri Bulgar .... bahsederek Piskoposlara berat i'tasıyla Bulgarların tetâbi ciheti Rusya'ya muhâsat göstermeye mevcih-i âd bulunduğunu beyân ile Sırdilyan Vayt'ın bu bâbda nezd-i şahânedâ icrâ-i mesâ'i eylemiş olduğunu ve fakat Şevketmeâb Efendimiz Hazretleri "bu bâbda vükelâ büyük bir hata ettiler" buyurmuş oldukları rivâyet edildiğinden Rusya'nın tahsîl-i rızası için sadrazamın azli me'mûl bulunduğunu yazdıktan sonra, her ne kadar Zât-ı Hazret-i Padişâhi, Bulgarları taltif için akîlâne ve cevranê hareket buyurdular ise de, bunun bazı netâyic-i mez'acesi görülmek muhtemeldir. Zira ortada Ermeni meselesi olup Ecmiyazin Heyet-i Ruhâniyesi, Memâlik-i Mahrûse Ermenileri nâmına olarak Çara müraca'at etmiş ve bina'aleyh Rusya'nın bu mesele ile Bâb-ı Âli'yi tefîk etmiş etmesi vârid-i hatır olup Berlin Ahidnâmesi iktizasınca sâir devletler dahi, Ermenilerin menâfi'ini gözetceklerinden bu bâbda Rusya piru olurlar. Bâb-ı Âli vakt-i zamanıyla bunun çaresini bulacak olursa bile, Bulgar piskoposlarına berat verilmesinden dolayı harbiyede olacak vukû'ata hazırlanmak lazım gelir. Zira Rusya bu beratların verilmesine mâni' olur. Emrinde bulunan Sırpılar bu def'a me'yûs olup Rusya bevâyişi ta'mir etmezse Çarın Sırbistan'da nüfuz ve i'tibârı sektedâr olacağından Moskofların buna tahammül etmeleri pek müşkildir. Mamâfih çây-ı emniyet bir hal var ise, ora Bulgarların ... sonra Devlet-i Aliyye tarafını iltizâm edecek olması maddesidir. Hükûmet-i Seniyye ile Bulgaristan Hükûmeti'nin ittifaqları, umûr-u şerefiye için pek kuvvetli bir esas olur. Ve Sırpırlarla Karadağlıların Rusya'ya istinâden pek çok tacizâtta bulunmaları mümkün ise de, Bulgaristan ile yüz şahkada Bâb-ı Âli Makedonya'da bir ihtilâl

¹ BOA, Fon Kodu: İ.MTZ, Dosya No: 5, Gömlek No: 108, 27/Ca/1263- 13.05.1847.

19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorununun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları

çıkmaq gibi daha vahim müşkilâta dûcâr olurdu. Şimdi ise o korkular bertaraf olmuş gibi görünüyor, tarzında hülâsa edilecek bazı sözler ilave etmiştir. Hemen Cenâb-ı Hak Zât-ı Akdes-i Hümâyün Hazreti Padişâhi'yi kâffe-i a'mâl ve mekâdis-i mülûkânelerinde muvâfik buyursun. Amin. Londra 17 Temmuz 1306/28 Temmuz 1890.²

Belgede Rusya'nın memnun edilmesi için Sadrazamın azledilme ihtimalinden söz edilmektedir ki, baskının hangi boyutlara vardığını göstermesi bakımından dikkate şayandır. Öte yandan Bulgar devletiyle işbirliği yapmanın bölgenin geleceği açısından daha faydalı görüldüğü ifade edilerek, Rusya'nın gayr-i müslimleri kendi yanına çekmek için her yolu deneyeceğinden endişe edilmektedir.

Buna karşılık Avrupalı devletlerin birbirleri arasındaki rekabet, dönem dönem birlikte hareket etmelerini engellediği gibi, Osmanlı Devleti'ni de, Avrupalı devletlerin söz konusu zaaflarından faydalanma politikası takip etmeye sürüklemiştir.³ 19. yüzyılın ikinci yarısında Şark Meselesinden kaynaklanan siyasi problemler, Avrupa genelinde mevcut düzeni bozmayacak şekilde yeniden yapılanma çabalarına dönük bir siyasetin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Sürecin yüzyılın özellikle ikinci yarısında aldığı hal, gayr-i müslimlere yönelik yapısal anlamda adlî ve idarî reformlar yapılması şeklindedir. Nitekim hem Batılı devletlerin iç işlerine karışmalarını önlemek hem de ayrılıkçı hareketleri dizginlemek maksadıyla pek çok reform yapılmıştır.

1. 19. Yüzyılda Gayr-i Müslim Sorunu

Gayr-i müslim sorunu, Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlamasından sonra, devletin zayıf noktası olarak görülen ve Batılı devletler tarafından özellikle başlatılan bir sorundur. Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni paylaşma planlarının bir parçası olarak başlayan sorun, Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçi akımlarla beslenmiştir. Her ne kadar bütün devletler aynı noktada birleşen bir politikaya sahip olmasalar da, Osmanlı Devleti açısından sonuçları aynı olmuştur. Ve nihayetinde Avrupalı devletlerin ortak çıkarları doğrultusunda, “Şark Meselesi” tabiri ortaya atılmış ve gayr-i müslimler kullanılmıştır.

² BOA, Fon Kodu: Y.PRK.EŞA, Dosya No: 11, Gömlek No: 60, 11/Z/1307-28.07.1890.

³ F. Haluk Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri Bir Siyasi Tarih İncelemesi*. İstanbul, 1968, s. 69.

19. yüzyılda özellikle Balkan uluslarının isyan ettirilmeleri doğrultusunda oluşturulan planlarda boy gösteren Şark Meselesi, Yunan isyanı sırasında açıkça dile getirilmiş ve sonraki isyanlarda etkisi giderek artırılmıştır. Yunan isyanı sırasında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın kendi aralarında isyana bizzat müdahale edeceklerini kararlaştırmış oldukları istihbaratı alınmış ve bu duruma her şekilde karşı konulması gerektiği ihtar ve emir olunmuştur:

Ma'lûm-u müşîrilerden olduğu üzere Dersaadet'te olan düvel elçilerinden mukaddem ve mu'ahhar devletler tarafından Rum maddesine kâh ... kâh mütâreke teklîfine tasaddî etmişler. Evvel ve ahir düvel-i efrenciyenin Rum maddesine müdâhalelerini kabul, Devlet-i Aliyye'ye göre muhâl ender muhâl bir keyfiyet olduğundan, taraf-ı Devlet-i Aliyye'den her yerde imtinâ'ı ve mütezammın cevâb-ı kat'î i'ta olunarak, nihayet geçenlerde yine bu madde için resmi takrîrler takdîm eylediklerinde kemâgân-ı ucûbe-i kat'iyesi verilip mu'ahharan dahi, tahrîren cevâb-ı i'tasına ilhâk etmişler ise de, bu maddeye kavlen ve fi'ilen müdâhaleye istihkakları olmadığı misüllü tahrîren cevâb talebine dahi istihkâkları olmadığından istedikleri gibi cevab takrîri i'tasından dahi sarf-ı nazar ile lâkar-ı resmi bitirildikten sonra Devlet-i Aliyye, kendiliğinden hatme el-hatme olmak üzere idâre-i kat'iyesini bütün düvel ve millete i'lân-ı zimmetinden bir kıt'a beyânnâme kaleme alınarak elçiler taraflarına i'ta olunup keyfiyet-i ma'lûm Dersaadetleri olmak üzere bir kıt'a sûreti dahi, sû-yi şeriflerine ba's ve meşyâr kılınmıştı. Süferâ-i mersûme, zikrolunan beyânnâmeleri devletleri tarafına getirir olduklarını müte'âfiyen bazı taraflardan vurûd eden havâdis kağıtlarında güya Rum maddesi hakkında Devlet-i Aliyye'ye olan teklîfât gazetelerini tezevvüc zımında Londra'da Rusya ve Fransız memurları İngiltere ile bi'l-müzâkere beyinlerinde mumâhare senedi yapılip sened-i mezkûr devletler tarafından Haziran evâhirinde tasdîk olunacağı ve güya onun muktezasından olarak Musre ile Mısır'ın beynini kat' ve donanma-yı hümayunun hareketlerini tadvîl için Rusya ve İngiltere ve Fransa donanmaları akdeğinde çıkıp Dersaadet'te olan elçilerini dahi tekrar teklîf-i sâbıklarını ibrâr ve ilhâk etmek ve Devlet-i Aliyye yine isfâ etmez ise, derece-i ol-bâbda kendileri Rumların serbestiyetlerini musaddık ve i'lân ve derece-i sâniyeden Rumların oldukları yerlere konsoloslar irsâl etmek ve derece-i sâlisede elçileri asitânenen kalkıp gitmek misüllü taksîmât-ı fâside söyleşildiği ve şu kadar ki, sened-i mezkûri asıl devletlerin bu vecihle tasdîk edip etmeyecekleri meşkûl olup hatta zikrolunan Londra müzâkeresinde Nemçe ve

19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorununun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları

Prusya devletleri memurları dahi dâhil ise de, bunlar müzâkere-i mezkûreyi bile kabûl etmedikleri keyfiyâtı işitilmiştir.⁴

Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamak, Hıristiyan dünyasının öncelikli hedefleri arasındaydı. Çünkü Avrupa nazarında Türklerin yönetimi, Hıristiyanlar için baskıcı ve barbarcaydı. Tek sorun Avrupa'nın güç dengesini bozma endişesiydi.⁵ İşte bu noktada Şark Meselesi, bölgede yaşayan gayr-i müslimlerin Osmanlı aleyhine isyana sürüklenmesi için ve ancak bu esnada Avrupa genelinde mevcut dengelerin bozulmamasına dikkat ederek işlev görmüştür. Bu noktada Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya arasında yapılan Üç İmparatorlar Birliği en meşhur olanıdır. 1871 yılında Berlin'de yazılı olmayan bir protokolle başlayan süreç, 1873 yılında Viyana'da yazılı olarak hayata geçirilmiş ve Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya ile birlikte hareket etme kararı almıştır. Buna göre Almanya, Avrupa'daki mevcut dengeleri gözetip koruyacağını taahhüt etmiş ve Doğu'da meydana gelecek herhangi bir sorunda, birlikte hareket edeceklerine dair söz vermiştir.⁶ Hatta Osmanlı Devleti'yle yakın ilişkiler içinde bulunan dönemin Almanya Başbakanı Bismarck, birliğin bozulmaması adına, Osmanlı Devleti'nin taraflar arasında paylaşılması gerektiğini savunmuştur.⁷

Şark Meselesi'nin ekonomik boyutunun gayr-i müslim sorununa etkisi de çok önemlidir. Özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra sömürgeleşme çabaları, Osmanlı Devleti'ni hedef haline getirmiştir. Avrupalı devletler Şark Meselesi'ni bu yolda kullanarak iki açıdan yürürlüğe sokmuşlardır: Bunlardan birincisi, gayr-i müslim nüfusu Osmanlı aleyhine kışkırtmak ve bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamak veya böylelikle içte karışıklıklara sebebiyet vermek; ikincisi ise, eldeki sömürgelerine giden yolları güvenlik altına almak ve yeni sömürgeler edinmek. Planın ikinci aşaması, devletleri zaman zaman birbirine düşürürken, Osmanlı Devleti'ne de devletleri birbirlerine karşı dizginleme fırsatı sunmuştur. Söz konusu kışkırtmalar yalnızca Hıristiyan teba'anın Osmanlı aleyhine isyana sevk edilmesi şeklinde olmamıştır. Aynı zamanda Bulgarları devlete bağlı Rumlara karşı ayaklandırmak şeklinde kışkırtmalar da

⁴ BOA, Fon Kodu: C.HR, Dosya No: 105, Gömlek No: 5228, 07/S/1243-30.08.1827.

⁵ Sina Akşin, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler". *A.Ü.S.B.F.D.* Cilt: 49, Sayı: 3-4, 1994, s. 26.

⁶ Kemal Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sayı: 68-69, Ankara, 1982, s. 44.

⁷ Bekir Sıtkı Baykal, "Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu Taksim Fikri", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, Ankara, 1943, s. 10.

vuku bulmuştur. Bu olaylara karşı tedbir alma gerekliliği vurgulanarak, Avusturya'nın Osmanlı teba'asını ayaklandırma ve çeteler oluşturup sınır ihlalleri yapmalarını sağlama gibi tahrik edici faaliyetlerine dikkat çekilmiştir:

İki seneden beridir ki, Bulgaristan efkâr-ı umûmiyesinin ve Makedonya kıt'asında bir fikr-i ihtilâl uyandırmak azm-i kat'iyesinde bedîhyân Müslime derecelerine varmış olan kusûrât ve temâlüyât-ı cedîdesine mâni'-i mücebbir olan İstanbulof'un vefâtıyla beraber hemen müctehi'an denilecek bir raddede Avusturya politikasına hâdim ve Rusya himâyesinden el çekmiş olan Bulgar erbâb-ı fesâdiyenin yeniden birtakım neşriyât-ı hâinane ve tecâvüzât-ı bağıyâneye tasaddî eyledikleri ve bu yüzden umûm devletlerce sûret-i zâhirede aks-i amel ittihâz edilen efkâr-ı mesâtir-i virâneyi Devlet-i Aliyye-i Osmâniye nâmına mümkün mertebe hall-i bedir edebilmek azm-i kuvvesine fi'ilen tevessül ettikleri meydân-ı vuzûha çıkmıştır. Hatta Sofya'da Rusya politikasına rağmen Avusturya nüfûzunu isti'mâl eden serbestî taraftarını bu fikr-i husûmetkârâneyi İstanbulof'un vefâtını müte'âkib sûret-i 'aleniyede izhâr ve i'lân ve a'mâl-i mebhûseyi mehâfil ahbâbına kadr-i isti'nâ-i kıyâm ettikleri nazar-ı devlette aşikârdır.⁸

Nihayetinde Osmanlı Devleti, Şark Meselesinden kaynaklanan gayr-i müslim sorununda ortaya atılan söylemlere karşı, reform yaparak teba'asının bağlılığını sağlamaya çalışmış, aynı zamanda Batılı devletlerin, gayr-i müslim haklarını bahane ederek devletin iç işlerine karışmalarını engellemeye gayret etmiştir. Bu nedenle Osmanlı reformlarıyla Batılı devletlerin baskı ve müdahaleleri arasında mutlak bir ilişki vardır.⁹ Reformlar ve yapılaş gerekçeleri incelendiğinde, hemen hepsinde Batılı devletlerin baskı ve müdahalesi görülebilir. Devlet, gerek Avrupalı devletlerin müdahalelerini boşa çıkarmak gerekse de içeride teba'asının yükselen sesini dindirmek için yasal ve yapısal düzenlemeler yapmıştır.

19. yüzyıla ait bu gelişmeler, Şark Meselesi deyiminin uzantısı olarak değerlendirilebilecek sorunlar olarak, Osmanlı Devleti'nin çaresizliğini ve Batılı devletlerin çıkar çatışmalarının Osmanlı Devleti'ne yansımalarını ortaya koyar niteliktedir. Sonuçta Osmanlı Devleti ayakta kalabilmek için bir devleti diğer bir devlete karşı koz olarak kullanmak isterken, zaman zaman tavizler vermek veya isteklerini kabul etmek zorunda kalmış; bu konuda dönüm noktası olan

⁸ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.AZN., Dosya No: 13, Gömlek No: 33, 27/S/1313-18.08.1895.

⁹ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*. İstanbul: Orkun Yayınevi, 1983, s. 161.

19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorununun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları

Tanzimat Fermanı'ndan sonra ise, yine denge politikası ürünü antlaşmalar imzalamıştır.¹⁰ Fakat gerek Tanzimat Fermanı'nın imzalanmasına neden olan etkenler, gerekse de Tanzimat sonrasında imzalanan antlaşmalardan doğan sorunlar, devlet içinde yeni problemler ortaya çıkarmış ve başka hukuksal düzenlemelere ihtiyacı artırmıştır. Elbette bu durum adlî yapının değişmesine de neden olmuştur.

Gayr-i müslim sorununun Sultan II. Abdülhamid dönemindeki en önemli boyutunu hiç şüphesiz Ermeni Sorunu oluşturur. Ermeni Meselesi'nin günümüze değin ulaşan bir sorun olması bunu doğrular. Ermeni Meselesi, Şark Meselesi'nin bir parçası olarak ilk ortaya çıktığında, diğer gayr-i müslim unsurlara göre nispeten cılız bir sorundu. Ancak Balkan uluslarının bağımsızlıklarını ilan etmelerinden ve Osmanlı Devleti'nin de gün geçtikçe siyasi ve ekonomik yönden zayıflamasından sonra, üst sınırlara çıkan bir niteliğe sahip olmuştur. Batılı güçlerin de desteğiyle Sultan Abdülhamid dönemine girildiğinde, Ermeni Meselesi çok ciddi boyutlara erişmiş bir sorun haline geldi. Özellikle Berlin Konferansı'ndan sonra sistemli bir isyana dönüşen Ermeni Sorunu, Sultanı mecburî tedbirler almaya sevk etti. Bu kapsamda alınan tedbirler arasında, Sultan'ın Ermeni teba'asının ihtiyaçlarını giderdiği izlenimi oluşturmak sayılabilir. Ermenilerin Büyükdere'deki Katolik Kilisesi'ne "*Abdülhamid zamanında yapılmıştır*" ibaresi özellikle yazılmıştır:

Büyükdere'de vapur iskelesi karşısında Ermeni Katolik Milletine mahsûs olarak inşâ olunan kilisenin asr-ı mu'addelet-i hasr-i Cenâb-ı Cihânpâdeni'ye mesârif olduğuna dâir mermer üzerine halk ettirilen bir levhanın kilisenin münâsib bir mevki'ine vad' ve ta'lik edildiği ve me'âbid-i Hıristiyanıyeye bu yolda levha vad' ve ta'liki birinci def'a olarak bir kilisede vuku' bulduğu Patrik Efendi tarafından ifâde olunup mezkûr kiliseye öyle bir levhanın ta'liki, millet-i merkûme tarafından Zât-ı Adalet-i Semât Hazret-i Padişâhiye bir kat daha izhâr eser-i muhabbet ve sadakat-ı maksûlât eyler ve gelmiş olacağı derkâr ise de, bunun şimdiye kadar emsâli olmadığı halde birinci def'a olarak mezkûr kiliseye öyle bir levha ta'lik kılınmış ise, inzâr-ı İslâmiyede çirkin görünebilmesi hatırası vârid olduğundan sûret-i hâfide, birinin iğrâmıyla levha-i mezkûre, kilisenin neresine ta'lik olunmuştur ve üzerinde mahkûn olan ibâre-i mu'âyene diğer me'âbid-i gayr-i müslimede emsâli olup olmadığı dahi muharremâne tahkik ettirilerek alınacak ma'lûmâta göre levha-i mezkûrenin mevzu' olduğu

¹⁰ N. Fahri Taş, "Osmanlı Devleti'nde Azınlık Cemiyetlerinin Kurulması ve Bulgar İttihâd-ı Muallimîn Cemiyeti". *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*. Cilt: 4, Sayı: 1, 2002, s. 67.

mahalde bırakılmasında bir güne mahzûr olub olmadığı ve mahzûr olduğu halde bütün bütün kaldırılması mı yoksa ibârenin tashîhiyle îkâsı mı lazım geleceğinin bi't-teemmül ol-bâbda olan mütala'anın arzı hakkında...¹¹

Ermenilerin Osmanlı ülkesinde son döneme kadar oldukça rahat bir hayat yaşadıkları bilinen bir gerçektir. Gerek bazı Ermenilerin itirafları gerekse de yabancı seyyah ve yazarların tespitleriyle doğrulanan bu gerçek, Şark Meselesi'nin bir alt başlığı olarak, meselenin başarıyla uygulandığının göstergesi olmuştur. Meselenin II. Abdülhamid döneminde aldığı hal söz konusu edildiğinde, Berlin Konferansı dikkat çeker. Misyonerlerin kışkırtma ve yardımlarıyla, dini birlik ve kimliklerini kuvvetlendirmek için, teşkilat ve kiliselerini geliştirmeye başlayan süreç, giderek Ermenilere taviz, imtiyaz, reform, muhtariyet ve nihayet bağımsızlıklarını kazanma ideali vermiştir. Böylece önce İstanbul'da başlayan Ermeni-Türk kutuplaşması, yavaş yavaş Anadolu'ya ve Vilâyât-ı Sitte'ye sıçramış ve bölgede Müslümanlarla Ermeniler arasında karşılıklı güven bunalımı oluşturmuştur.¹² Nihayet 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetiyle sonuçlanınca, Katolik Ermenilerin Patriği Nerses Varjabedian, Ruslardan Doğu Anadolu'daki Ermeniler için muhtariyet (otonomi) talep etmiş ve ateşkes antlaşmasına, bölgede yaşayan Ermeniler için reformlar yapılmasını öngören meşhur 16. maddeyi koydurmuştur. Söz konusu 16. Maddede üç önemli nokta dikkati çekmektedir. Bunlar:

1-Ermenistan denilen bir memleket vardır

2-Söz konusu bölge ıslaha ve düzeltilmeye muhtaçtır

3-Ermenilerin emniyeti, Kürt ve Çerkezler tarafından tehlike altındadır.¹³

Ancak İngiltere'nin Ayastefanos Anlaşmasına itiraz etmesi üzerine, Berlin'de yenilenen antlaşmada, bu defa İngiliz Elçisi H. Layard'la görüşen Patrik Nerses, İngiltere'den muhtar Ermenistan sözünü almıştı.¹⁴ Böylece iyice cesaretlenen Ermeniler, Osmanlı Devleti aleyhine bir dizi siyasi harekete kalkışmıştır.¹⁵ Sonuçta Ermenilerin isyanına karşı Sultan II. Abdülhamid de

¹¹ BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS, Dosya No: 184, Gömlek No: 65, 14/M/1303-23.10.1885.

¹² Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", *S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, s. 133.

¹³ Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeniler*, Kum Saati Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2011, s. 103.

¹⁴ Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yay. No: 31, Isparta, 2003, ss. 25-26.

¹⁵ Ayrıntılar için Bkz.: Kodaman, *a.g.m.*, ss. 134-135.

19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorununun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları

tedbir almak zorunda kalmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in Ermeni siyasetinde, aşiretleri, Ermenilerin "Can Feda" teşkilatına karşılık, gönüllü olarak, "Can Bezâr" (Canından Bezenler) birlikleri oluşturmaya sevk etmesi önemli bir yer tutar. Ancak II. Abdülhamid'in Ermeni meselesindeki temel politikası, Vilâyât-i Sitte'nin her ne pahasına olursa olsun, devletin sınırları içinde kalmasını sağlamaktı. Bunu sağlayabilmek içinse, Vilâyât-ı Sitte'de Karapapak, Türkmen ve Kürt aşiretleriyle işbirliğine girilmiştir.¹⁶ Ancak bununla birlikte söz konusu bölgede ve ülke genelinde, Ermenilerle ilgili birtakım reform ve ıslahat hareketlerine yer verilmiştir. Gayr-i müslim sorunu kapsamında gelişen olaylar, devleti ister istemez yapısal anlamda pek çok yeniliğe iterken, gayr-i müslim teba'a ve Avrupalı devletleri de aynı nispette Osmanlı aleyhine bir hareketlenmeye sürüklüyordu. Bu ikilem Osmanlı Devleti yıkılana kadar sürmüştür. Hatta meselenin günümüze kadar gelen sonuçları ve uzantıları mevcuttur.

Özellikle gayr-i müslim unsurların himaye edilmesi yönündeki gayretler, büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne nüfuz etme çabasından başka bir şey değildir. II. Abdülhamid döneminde Fransa'nın, Osmanlı Devleti konusunda, Almanya'yla olan rekabetini değerlendiren Imbert şöyle demektedir:

Türkiye'ye yatırdığımız iki milyar tutarındaki sermayelerimiz, 1700 kilometrelik demiryollarımız, rıhtımlarımız, fenerlerimiz, 100.000 hastayı ve yoksulu barındıran 300 hastanemiz, her yerde Fransız dilini ve uygarlığını yayan 100.000 öğrencili 300 okulumuz ve Yakındoğu halkları arasında daima canlılığını sürdüren geleneksel politikamızla elbet Osmanlı İmparatorluğu'nda daha uzun zaman ön sırada bir yer tutarız. Ayrıcalıklarımızın uğradığı kısıntılara karşın hala rakiplerimizden çok ileride bulunmaktayız. Ama buna sahip çıkmazsak pek yakında önceliğimizin en sağlam güvencelerini elimizden kaçıırız. İki yüzyıldan beri Yakındoğu limanlarındaki ticaret tekelimizden bir şey kalmadı. İstanbul'da bile on yıldan beri sürdürülen politika bizim için elverişli olmadı: Almanya sanayi işletmelerini, demiryollarını ya da kanalları kaptı. Sadece dinsel üstünlüğümüz yaşamaktadır. Bu da yitirilirse bu, nüfuzumuza indirilmiş ağır bir darbe olacaktır. Buna sırt çevirmekle su götürmez kazançlarımızı yitiririz. Çünkü bugün de protectorat sayesinde, bunun

---

¹⁶ Kodaman, *a.g.m.*, s. 136.

kendisine verdiği hakları kullanarak Fransa, Yakınoğu'da Katolikliđin nüfuzunu kendi tekelinde bulundurmaktadır.¹⁷

Fransa II. Abdülhamid döneminde, Ortadođu'daki nüfuzunu kaybetme kaygısı içinde hareket etmekteydi ve çıkarlarını sürdüröbilmek için gayr-i müslim unsurları himaye etme politikasını vazgeçilmez olarak değörlendiriyordu. Özellikle Marûniler üzerinde çok ciddi emeller besleyen Fransa'nın, Lübnan'da kendi himayesinde bağımsız bir Marûni hükümeti kurma peşinde olduğu belgelenmiştir. "Cebel-i Lübnan'a Dair Bazı Ma'lumat" başlığını taşıyan belgede bu durum şu şekilde yer almaktadır:

Cebel-i Lübnan'ın idâre-i hâziresine dâir bazı ifadâtı hâvi Cebel-i Şuf Kaymakamı Mustafa Emin Bey tarafından takdîm olunup leffen irsâl buyurulan tahrîrât-ı münderecâtı câlib-i nazar-ı dikkat olunduğu gibi, mîr mûmaileyhin ashâb-ı dirâyeyet ve istikâmetten olması iş'ârât-ı vakı'âsını te'min eylemiş olduğundan, bu bâbdan ve Cebel'in devam arayışını işkâl edecek ilga'ât ve ifâdâtın men'ine müte'allik tedâbirin ittihâz ve icrâsı ve cereyân eden sâir ahvâl ve mu'âmelât hakkında sûret-i muharremnâmede icrâ-yı teftisât ve netice-i tahkîkât ve .... ilave mu'âmele-i âcizânemle beyân ve iş'âr-ı irâdât-ı mutezamın dâire-i Sadaret-i Uzmâ'dan 16 ve 20 Teşrin-i Evvel 99 tarihli ve 5 ve 7 numaralı hane erâ-yı ta'zim olan iki kıt'a emirnâme-i sâmiye-i cânib-i vekâletpenâhileri mefâr-ı âlisi rehîn-i ikân-ı âcizi olarak mezkûr tahrîrât sûreti dahi, lede'l-mütala'a hulâsa-i mâi Cebel-i Lübnan'da Fransa taht-ı himâyesinde olarak Marûnilerden bir hükümet-i müstakile te'sisi, tâife-i Marûniyenin öteden beri mutammi' nazarı olup, bunun husûlüne dahi, Cebel'de bulunan tâife-i Dürûz'un zu'uf hali ve perişâniye düçâr olduklarını tevakkuf gördüklerinden, mine'l-kadîm Cebelce'yi efkâr-i ecânibi tervicle şehri teş'âr evvelen Dürzî Beylerinden Nesyeb Canbulat Bey'in tatyîb ve taltîfiyle tâife-i Dürûz'dan bir kısmının Marûni efkârına celb ve imâle ve muhâlefette bulunan tarafın imhâ ve izâlesi işlerinin o vasıta ile gördürölmesi ve bu efkâra muhâlif bulunan me'mûriyn-i sâbıkânın azil ve tebdîlleriyle yerlerine tahşit efkârlarına hizmet edenlerin intihâb ve ta'yinine, Hey'et-i Cebeliyenin geçirilmesi Fransa Konsolosu ile Marûni Ru'ûsâ-i Ruhâniyesinin hulâsa-i a'mâlî ve efkârı olup mutasarrıf lâhak hazretlerinin ittihâz eyledikleri mesellin siyasi dahi buna müsâ'id olduğundan ve kendisinin taraf-ı Saltanat-ı Seniyye'ye evvelen sadakatı neticesi hâzır bir misüllü mu'âmelâta müsâ'id olmadığından me'mûriyn-i

¹⁷ Paul Impert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, Havass Yay., İstanbul, 1981, s. 99.

19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorununun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları

hâziresi evvelen Şuf Kaymakamlığı'ndan istifâ tasavvurunda bulunduğu, tafsîlâtıyla Suriye vilâyetinde bir mutasarrıflığa ta'yini istihâmından ibâret bulunmuştur. Bu mûmaileyhin beyân eylediği mu'âmelât ve muhâle'âtın temyîz-i keyfiyet ve hakîkati, Cebel-i Lübnan'ın nüfûs-u mevcûdesiyle bunların hangi milletlerden mürekkeb ve ne nispette olduğuna vuku'ât-ı sâbika ve ahvâl-i hâziresine vukûfla muvâzameye mütevekkîf olduğundan ol emirde bu bâbda bazı ma'lûmât beyânına ibtidâr olunur.¹⁸

Fransız diplomatlardan B. Fourens: "*Fransa protectorat'sı sadece bizim manevi etkimizin gelişmesinin aracı değil, fakat Doğu'daki itibarımızın ve ticaretimizin de bir güvencesidir*" diyordu. Bir başka diplomat B. Delcasse ise, "*Protectorat'ın bütün yükümlülüklerini yerine getirmeye Berlin Konferansı'nda Avrupa'nın kesinlikle tanıdığı haklara sahip çıkmaya kararlı olduğunu*" belirtmekteydi.¹⁹

Bu sözler, misyonerlik faaliyetlerinin siyasi yönünü belli ediyordu. Ekonomik politikalar arasında ise, Arapların yoğun olarak yaşadıkları yerlerdeki ticari tekellerin korunması yer alıyordu. Bu noktada Osmanlı ülkesinde yaşayan Hıristiyan ve Yahudi teba'ayla dirsek teması devam ediyordu. Karşılığında Osmanlı Devleti'nden berâât almaları sağlanarak himaye altına alınıyorlardı.²⁰ Berâât alan kişi, artık Osmanlı kanunlarına tabi olmuyor ve ödemesi gereken bazı vergileri de ödemiordu.²¹ Böylece Osmanlı Devleti, büyük devletler için ekonomik ve politik ayrıcalıklar edindikleri açık bir pazar haline geliyordu.

Öte yandan söz konusu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin yargı denetimine de gölge düşürüyor ve özellikle gayr-i müslimlerin yerel yargı dışında kalmasıyla, yargı alanında ciddi sorunlar ortaya çıkarıyordu. Aynı zamanda Fransız elçi ve misyonerler, Hıristiyan topluluklar üzerinde yürüttükleri faaliyetlerle, Ortodoks unsurları, Katolik kilisesine geri döndürmeye çalışıyorlardı:

Malkara'da Ortodoks mezhebinde Yunan Rum ve Bulgarlardan 25 hanede 55 nüfûs Katolik mezhebine dehâletle nüfûs ve vergice mu'âmelelerinin

¹⁸ BOA, Fon Kodu: Y.EE., Dosya No: 78, Gömlek No: 91, 28/R/1301-25.02.1884.

¹⁹ Impert, *a.g.e.*, s. 96.

²⁰ Şerife Yorulmaz, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. Yüzyıl - 20. Yüzyıl Başları)", *O.T.A.M.*, Sayı: 11, 2000, s. 710.

²¹ Gülnihal Bozkurt, *Azınlık İmtiyazları Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998, s. 14.

tefrîkini istida' eylemiş olduklarına ve Ermeni Katolik mezhebine dehâlet edecekler hakkında tas'ıyyat gösterilmek, nüfûslarının tefrîkini ve kendilerine ayrıca muhtâr ta'yini ve mürebbetânın tahsiline Ermeniler müdâhale etmeyip kendi tahsildârları veyahut muhtârları ma'rifetiyle tahsîl edilmesi ve mû'id ve kabristan te'sis ve ittihâzı halinde Ermeniler tarafından îkâ edilen müşkilâtın men'iyile teshîlât-ı lâzime îfâsı, Ermeni Katolik Milleti Patrikliği'nden i'ta olunan takrîr üzerine şerefvâr olan tezkire-i sâmiyede iş'âr buyurulduğuna binâen ol-vecihle icrâ-yı îcâb-ı nazariyet-i celflelerinin 30 Ağustos 304 tarihli tahrîrâtıyla tebliğ kılınmış ise de, Rum ve Bulgar milletinden Katolik mezhebine dehâlet edenler hakkında serahat olmadığından mu'âmel-i lâzime, makâm-ı acizâyenin 5 Ramazan 310 tarih ve 18 numarasıyla taraf-ı valâ-yı asîfânelerinin aşîkâr olduğu ve Malkara kazasında Ezğar karyesi ahâlisinden dahi, 25 şahıs bu kere Katolik mezhebine dehâlet eylemiş olduklarından bahisle, tezkire-i Osmâniyelerinin ol-vecihle tashîhi istida' olunmuş olmakla iktizasının iş'âr buyurulması bâbında emr ve ferman hazret-i men-lehu'l-emrindir. 2 Cemaziye'l-Ahire 310/6 Mayıs 319.²²

Bu politika ise, beraberinde toplumsal parçalanmayı getiriyor ve devletin çözülmesini hızlandırıyordu.²³

Rusya'nın Şark politikaları, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'ni içten çökertme ve Osmanlı Devleti'nden azami ölçüde ödünler koparmak için, Balkan isyanlarının tamamında halkı kışkırtma ve bağımsızlık söylemiyle isyan etmelerini sağlama fonksiyonunu üstlenmiştir.²⁴ Hatta daha 1769 yılında Rus askerlerinin Balkanlara gelip halkı isyana teşvik ettiği ve hatta halkın isyan etmesi için para yardımında bulunduğu tespit edilmiştir:

Mukaddem ve mu'ahher irsâl buyurulan tahrîrât-ı müşîrânelerinin hulâsa-i mefâhiminde Moskof keferesi tarafından iki kıt'a sefine ile bir general Karacadağ'a vürûd ve Karacadağlıya vesâir îsâl-ı izlâl ve hemcivâr olan kazalar re'ayasını dahi, akçe ile îfâl eylediği arûz ve i'lâmât ve İskenderiye Sancağı Mutasarrıfı Muhammed Paşa bendeleri tarafından dahi mufassal ve meşrûh kâime ile inhâ olunduğu ve zikrolunan arûz ve paşa-i mûmaileyhin kâimesinin ve sefâin-i merkûmenin menkûle sefine olduklarını ve ru'ûsası kimler olduğunu

²² BOA, Fon Kodu: DH.MKT, Dosya No: 41, Gömlek No: 43, 20/Za/1310-05.06.1893.

²³ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev.: Ali 8erkıay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995, s. 74.

²⁴ İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yay. 15. Baskı, 2006, s. 199.

19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorununun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları

mübeyyen ve Venedikli hilâf ahidnâme-i hümâyun hareketinde bulunmayacaklarını mütezammın Zadere generalından taraf-ı izzetlerine vürûd eden mektubun tercemesi ve bazı ihbârı muhtevi Venedik tarafından vürûd eden havâdis kâimesi Erdevi Hümâyuna gönderildiği ve Moskova tarafından vürûd eden General Tahassin zimmetinde sa'b mahalde mübeyyen ve müstahkem ebniye ihdâs ve îsât-ı sâireye nahbeleş ve ta'yinât-ı i'tasıyla asker tertib eylediği, sahîhan haber olunduğu ve müfsid-i mefsûdun a'dâm ve izâlesi idâre buyurulduğu sûrette bu sene, kalelerini neferâtta hâli etmek nâ münâsib olmaktan nâşi kadar kifâye mîr-i piyâde tahrîrine muhtâç olduğu tahrîr ve beyân olunmuş, İskenderiye Sancağı Mutasarrıfı Paşa-i mûmaileyhden taraf-ı sadâretlerine vürûd edip sûreti bu def'a Erdevi Hümâyuna tesyîr olunan kâimenin aynı olmak üzere mukaddimen Erdevi Hümâyı zât-ı makrûne dahi, tahrîrât-ı irsâl etmekten nâşi selefimiz sadr-i sâbık Saâdetli Ali Paşa Hazretleri tarafından .... hakîkât-i hal ve işbu keyfiyet-i vakî'a olduğu sûrette müfsid-i mefsûdun vesâir îsâtın îmâl-i tedâbir ve lepzîr ederek kahr ve tedmîrlerine sa'y-ı behimâl buyurmaları, zimmetinde gerek cenâb-ı şeriflerine ve gerek paşa-i mûmaileyhe mekâtib-i tahsîl ve irsâl olunmuş...²⁵

Kafkaslarda ise, Ermeni ve Gürcüleri etkileme politikalarıyla, bölgede yaşayan halkı Osmanlı Devleti'ne karşı isyana sürüklemişlerdir.²⁶ Son dönemdeki Ermeni isyanı, bu planlı hareketin nihai noktasıdır. Neticede isyanlar, Osmanlı millet sistemini kökten yaralarken,²⁷ devleti gayr-i müslim teba'asına yönelik yapısal reformlara sürüklemiştir.

19. yüzyılın sonundaki Şark politikasının gayr-i müslim sorununa etkisi ise, Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin reform vaatlerinin uygulanmasına yöneliktir. Balkanlarla zorunlu olarak yakından ilgilenen Avusturya, Balkanlardaki statükonun korunması yolunda politikalar takip etmiş ve 1897 yılından başlayarak Rusya'yla birlikte hareket etmiştir. 20. yüzyıla girildiğinde, Rusya'yla ortaklaşa hazırladıkları bir reform programını Osmanlı'ya kabul ettiremeyen Avusturya, 1903 yılında yine Rusya'yla Mürtzsteg Kararları olarak anılan programı imzalamış ve diğer Avrupalı

²⁵ BOA, Fon Kodu: HAT, Dosya No: 7, Gömlek No: 260, 20/Ş/1183-19.12.1769.

²⁶ Mehmet Saray, "Türk-Sovyet İlişkileri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984. Erzurum)*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985, s. 127.

²⁷ Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, 2005, s. 69.

devletlerin öngördüğü reform politikalarını, Osmanlı Devleti'ne kabul ettirme kararlılığında olduğunu göstermiştir.²⁸

2-Gayr-i Müslim Teba'a Sorununun Hukukî Sonuçları

Sultan II. Abdülhamid dönemine gelinceye kadar özellikle adlî teşkilatta pek çok yenilik öngörülmüş ve yapılmıştı. Şer'i Mahkemelerin yanında Ticaret ve Nizamiye Mahkemeleri açılmış, Cemaat, Konsolosluk ve Askerî Mahkemeler önemli dönüşümler geçirmişti. Süreç gayr-i müslimler lehine gelişmiş ve devlet klasik millet sistemini terk etmeye zorlanmıştır. Yeni durumda din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde herkesi eşit gören bir anlayış benimsenmeye çalışılmıştır. Ancak yapılan reformlar, yargı anlayışında değişikliğe neden olmuş ve sürekli müdahale ve baskıların sonucu, yabancı devlet temsilcilerinin elde ettikleri adlî ayrıcalıklar nedeniyle, Osmanlı yargı bağımsızlığı zedelenmiştir.

Avrupa kurum ve kanunlarının örnek alınması şeklinde gelişen süreç sonunda, Avrupa ideal model olarak ortaya çıkmıştır. Her ne kadar klasik düzenin devamından yana olan devlet adamları olmuşsa da, reform yapılmaksızın düzelme olmayacağı yönündeki görüş ağır basmış ve daha çok Fransa'dan yapılan iktibaslar nedeniyle, Osmanlı Adliye Teşkilatında Fransız sistemi benimsenmiştir. İslam Hukuk sistemi, tamamen terk edilmediğinden, ortaya ikili (dualist) bir yapı çıkmıştır.²⁹ Ancak Avrupaî tarzda örgütlenmeye çalışılan hukuk sistemi, içeride gayr-i müslim teba'aya geniş ayrıcalıklar getirirken, dışarıda Avrupa baskısını daha da artırmıştır. Avrupalı devletler, gayr-i müslim haklarını bahane ederek, sürekli yeni istekler ileri sürmüşler ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya devam etmişlerdir.

Her şeye rağmen bu dönemde, modern Batı hukukuna ayak uydurabilecek bir yapılanma öngörülerek, yeni sisteme uygun hukukçular yetiştirilmek istenmiştir. Bunun dışında, vergi sisteminde de reform yapılarak, mali denetim, muhasebe ve vergi sistemi yeniden yapılandırılarak yürürlüğe konulmuştur.³⁰

²⁸ Impert, *a.g.e.*, ss. 169-171.

²⁹ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık. 4. Baskı, 2007, s. 143.

³⁰ Hasan Aksakal, *Tanzimatın İki Yüzü: İcraatları ve Temsil Ettikleri Değerler Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Reformculuk Analizi: Midhat Paşa ile Sultan II. Abdülhamid*, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/9 Fall 2009, s. 16.

19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorununun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları

1877-78 Osmanlı Rus Savaşından sonra, Avrupalı devletlerin artan baskısıyla reform yapılmaya devam edilmiş ve Adliye Nazırı Said Paşa önderliğinde muhakeme usullerine ilişkin reformlar yapılmıştır. 1879 tarihli yayınlanan talimatta, mahkemelerde kesin delil olacak şekilde, Şer'i Mahkemeler tarafından ilam ve hüccetlerin nasıl düzenleneceği bildirilmiştir.³¹ Ancak bütün iyi niyetine rağmen, yapılan reformlar gerekli altyapı çalışmaları tamamlanmadan ve uygunluğu düşünülmeden yapıldığı gerekçeleriyle eleştiri almadan edememiştir.³² Oysa yapılan reformların çoğu Nizamiye Mahkemeleriyle ilgilidir. Nizamiye Mahkemeleri ise, şahıs, aile, miras ve mülkiyet hukuku gibi, İslam Hukukunun kesin ve teferruatlı ilkelerinin olmadığı alanlarla ilgilidir. Dolayısıyla uygulamada bu gibi kesin hükümlerin bulunduğu alanlara Şer'i Mahkemeler; diğerlerine ise, Nizamiye Mahkemeleri bakmakla yükümlü tutulmuşlardır. Gayr-i müslimlerin bu alanlarda zaten İslam Hukukundan kaynaklanan bir otonomileri vardır.³³ Yapılan eleştiriler ise, İslam Hukuku içerisinde ve klasik düzende çarenin aranmamasıdır. Öte yandan iki mahkeme arasında özellikle ceza hukuku alanında görev ve yetki anlaşmazlıkları yaşanmıştır. Her ne kadar çıkarılan çeşitli nizamnamelerle durum düzeltilmeye çalışılmışsa da, pek başarılı olunamamıştır.³⁴ Değişen yapı içerisinde gayr-i müslimler de kendilerine memur olarak yer bulmuşlardır. Oluşturulan yeni mahkeme üyelerinin yarısı azınlıklardan seçilmiştir. Ancak gayr-i müslimlerin hukuk bilgisi yeterli olmadığından, bu sefer de mahkemenin sağlıklı bir şekilde işlemesi tehlikeye girmiştir. Bu sorunun önüne geçebilmek için önce Galatasaray Sultanisi'ne gayr-i müslim öğrenci alınmaya başlanmış, daha sonra kurulan hukuk şubesi Hukuk Fakültesi'ne dönüştürülmüştür. Ancak bu fakülte gayr-i müslim vatandaşlardan beklenen ilgiyi görememiştir.³⁵ Bunun üzerine de hâkimlerin teftiş edilmesi amacıyla Adliye Teftiş Memurluğu Kurumu oluşturulmuş ve Türk Hukukunda ilk defa olmak üzere, modern tarzda Adliye Müfettişliği görevi yer almıştır.³⁶

³¹ Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2004, s. 193; Ahmed Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, Ekim 2009, ss. 13-48; Kanununun tam metni için Bkz.: *Düstur*, 1. Tertip, Cilt: IV, ss. 79-84.

³² Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*. Çev. Ali Reşat. İstanbul: Kaknüs Yay., 1999, s. 316.

³³ Ekinci, *a.g.e.*, ss. 196-197.

³⁴ Çıkarılan nizamnamelerle ilgili olarak Bkz.: Ekinci, *a.g.e.*, s. 199.

³⁵ Engelhardt, *a.g.e.*, s. 177.

³⁶ Ekinci, *a.g.e.*, s. 228.

Sultan II. Abdülhamid döneminde, gayr-i müslimlerin hukuk alanındaki durumları yeniden gözden geçirildi. Bu alanda Cemaat Mahkemeleri ve Konsolosluk Mahkemeleri görev yapmaktaydı. Cemaat Mahkemeleri içinde Rum cemaatinin yargılanmasından sorumlu Patrikhaneler ve Hahamhane'nin bağlı olduğu Mezahib Dairesi, 1879 yılındaki değişiklikle Adliye Nezareti'ne bağlandı. Bundan sonra piskoposların gerektiğinde kendi Cemaat Mahkemeleri yerine Şer'iyye Mahkemelerinde yargılanacakları hükme bağlandı.³⁷ Yine 1883 yılında yapılan bir düzenlemeyle³⁸, Rumların miras davalarında Şer'iyye Mahkemelerine de başvurabilecekleri bildirildi. 1884 tarihindeki düzenlemede³⁹ ise, gayr-i müslim din adamlarının cinayetle suçlanması durumundaki usuller hükme bağlandı. Söz konusu düzenlemelerle Rum cemaatinin hukuk işlerine, kendi Cemaat Mahkemelerinde bakılacağı, ancak uygulanacak hükümlerin Osmanlı makamları tarafından icra edileceği anlaşılmaktadır.

1878 tarihinde çıkarılan bir nizamnameyle⁴⁰ ayrı bir millet olarak kabul edilmeye başlanan Protestanlarla ilgili merkez ve taşrada mensupları olan yerlerde vekillerinin olması ve yedi kişiden az olmamak kaydıyla oluşturulacak Cemaat Meclislerine, bu vekillerin başkanlık edeceği hükme bağlandı. Bu meclisler Protestan mezhebiyle ilgili birtakım görevleri yerine getirmekten başka, şahıs hukukuyla ilgili davalara bakmakla da yetkili olmuşlardır.⁴¹

Konsolosluk Mahkemelerinde bu dönemde yeni bir düzenleme yapılmamışsa da, kapitülasyonların kapsamının genişletilmek istenmesi sonucunda, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma için kullandıkları konsolosların yetki ve sorumluluklarında artış dikkat çekmektedir.

Sonuç

19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin yıkılmamak için yaptığı her reform, Osmanlı-Avrupa ilişkilerini yeniden belirlerken, içeride özellikle "adlî" yapıda köklü değişikliklere neden olmuştur. Adlî örgütlenme açısından en dikkat çekici gelişme, yeni mahkemelerin açılmasıdır. Ancak yeni mahkemeler Şer'i Mahkemelerin yetkileri ister istemez daraltmıştır. Bunun sonucunda da

³⁷ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara, 1989, s. 172.

³⁸ Hristiyan Terekeleri Hakkında Tasfir Buyurulan Tahrirat-ı Sâmiye-i Umumiyye, Bkz.: *Düstur*, 1. Tertip, Cilt: I, ss. 298-300.

³⁹ Rum Patrikhanesi İmtiyazat-ı Mezhebiyesinden Mühassıl İhtilafın Halline Dair İrade-i Seniyye, Bkz.: *Düstur*, 1. Tertip, Cilt: V, ss. 29-34.

⁴⁰ *Düstur*, 1. Tertip, Cilt: IV, ss. 292-294.

⁴¹ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 17; Ekinci, *a.g.e.*, s. 323.

19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorununun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları

ilmiye mensuplarının görev ve yetkileri çıkarılan nizamnamelerle yeniden belirlenmiştir. Ancak gayr-i müslimler lehine gelişen süreç, Osmanlı yargı bağımsızlığı zedelemiştir. Devletin gayr-i müslim sorunu olarak adlandırılan sorunu çözmek için, gayr-i müslim teba'aya gittikçe daha fazla ayrıcalık tanınması, yargı anlayışında da klasik düzenin aksine değişikliklere kapı açmıştır.

Öte yandan İslam Hukukunun ve klasik şer'î sistemin bütünüyle terk edilmemesi veya klasik yargı kurum ve kanunlarının tümünün ortadan kaldırılmaması, ortaya ikili (dualist) bir yapı çıkarmıştır. 19. yüzyıl boyunca gayr-i müslim teba'anın devletten kopmaması için, din ve ırk ayrımını ortadan kaldıran eşitlik ve Osmanlılık fikri, devlet içinde bu fikre muhalif insanların taraf olduğu fikrî bir çatışma ortamı gündeme getirmiştir. Klasik sistemden yana olanlar, gayr-i müslimlere verilen hakları, İslam Hukukuna aykırı bularak yapılan reformları sert bir dille eleştirmişlerdir. Gayr-i müslimler ise, elde ettikleri ayrıcalıklarla yetinmeyerek ve Batılı devletlerin müdahaleleriyle daha fazla özerklik ve hatta tam bağımsızlık söylemleri geliştirmişlerdir. Her iki durumda da devlete olan bağlılıklarında gözle görünür nispette azalma eğilimi ortaya çıkmıştır.

Devletin geleneksel düzeni terk etme pahasına, Avrupaî bir yönetim anlayışıyla modern hukuk örgütleri oluşturmaya çalışması ve içeride gayr-i müslim teba'asına geniş ayrıcalıklar tanınması, Şark Meselesi olarak adlandırılan planın daha fazla uygulamaya konulmasına olanak tanıyarak, Avrupa baskı ve müdahalesini gün geçtikçe daha da artırmıştır. Avrupalı devletlerin planlarını uygulamak için devletin yaptığı reformların yetersiz olduğunu veya uygulanmadığını bahane ederek Osmanlı'nın iç işlerine karışmaları ise, gayr-i müslimleri cesaretlendirerek sürekli yeni istekler ileri sürmeye sevk etmiştir.

Sonuç olarak Şark Meselesi kapsamında yaşanan gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni Batılı devletler karşısında zor durumda bırakmış; buna mukabil Osmanlı ülkesinde yaşayan gayr-i müslim teba'aya olumlu bir şekilde yansımıştır. Devlet Sultan II. Abdülhamid döneminde, bu meseleye dönük sorunların çözümü için birtakım yapısal düzenlemeler yapmış ve özellikle Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmalarını engellemek istemiştir. Ancak gerek devletin içinde bulunduğu durum gerekse de Batılı devletler ve kışkırttıkları gayr-i müslim teba'anın bitmek bilmeyen istek ve isyanları sonucunda, çözüme engellenememiş ve bu anlamda Şark Meselesi kısmen de olsa başarıya ulaştırılmıştır.

KAYNAKÇA

A.ARŞİV BELGELERİ

BOA, Fon Kodu: HAT, Dosya No: 7, Gömlek No: 260, 20/Ş/1183-19.12.1769.

BOA, Fon Kodu: C.HR, Dosya No: 105, Gömlek No: 5228, 07/S/1243-30.08.1827.

BOA, Fon Kodu: İ.MTZ, Dosya No: 5, Gömlek No: 108, 27/Ca/1263-13.05.1847.

BOA, Fon Kodu: Y.EE., Dosya No: 78, Gömlek No: 91, 28/R/1301-25.02.1884.

BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS, Dosya No: 184, Gömlek No: 65, 14/M/1303-23.10.1885.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.EŞA, Dosya No: 11, Gömlek No: 60, 11/Z/1307-28.07.1890.

BOA, Fon Kodu: DH.MKT, Dosya No: 41, Gömlek No: 43, 20/Za/1310-05.06.1893.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.AZN., Dosya No: 13, Gömlek No: 33, 27/S/1313-18.08.1895.

B.BASILI ESERLER

Akgündüz, Ahmed, “İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer‘iye Mahkemeleri ve Şer‘iye Sicilleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, Ekim 2009, ss. 13-48.

Aksakal, Hasan, Tanzimatın İki Yüzü: İcraatları ve Temsil Ettikleri Değerler Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Reformculuk Analizi: Midhat Paşa ile Sultan II. Abdülhamid, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/9 Fall 2009, ss. 11-22.

Akşin, Sina, “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”. *A.Ü.S.B.F.D.*, Cilt: 49, Sayı: 3-4, 1994, ss. 23-29.

Baltalı, Kemal, “1875-1878 Balkan Buhramı”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sayı: 68-69, Ankara, 1982.

Baykal, Bekir Sıtkı, “Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu Taksim Fikri”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, Ankara, 1943 ss. 1-35.

19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorununun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları

Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, Ankara, 1989.

_____, *Azınlık İmtiyazları Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.

Dabağyan, Levon Panos, *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeniler*, Kum Saati Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2011.

Düstur, 1. Tertip, Cilt: I, ss. 298-300; Cilt: IV, ss. 79-84; Cilt: IV, ss. 292-294; Cilt: V, ss. 29-34

Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2004

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*. Çev. Ali Reşat. İstanbul: Kaknüs Yay., 1999.

Gürsel, Haluk F., *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri Bir Siyasi Tarih İncelemesi*. İstanbul, 1968.

Impert, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, Havass Yay., İstanbul, 1981.

Kaya, Önder, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, 2005.

Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*. İstanbul: Orkun Yayınevi, 1983.

_____, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yay. No: 31, Isparta, 2003.

_____, "II. Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler", *S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, ss.131-138.

Küçük, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğunda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat". *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006, ss. 375-385.

Ortaylı, İlber, *Son İmparatorluk Osmanlı*, İstanbul: Timaş Yay., 15. Baskı, 2006.

_____, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık. 4. Baskı, 2007.

Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev.: Ali 8erkday, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.

Saray, Mehmet, "Türk-Sovyet İlişkileri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)*.

Erzurum), Ankara: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985, ss. 125-131.

Taş, N. Fahri, “Osmanlı Devleti’nde Azınlık Cemiyetlerinin Kurulması ve Bulgar İttihâd-ı Muallimîn Cemiyeti”. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*. Cilt: 4, Sayı: 1, 2002, ss. 65-87.

Yorulmaz, Şerife, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. Yüzyıl - 20. Yüzyıl Başları)”, *O.T.A.M.*, Sayı: 11, 2000, ss. 697-768.